

Kálnoky László költészete

Az árnyak kertje

Hangulatlíra

Az irodalmi környezet híján úgyszólván magáraulatlan verselő fiatal egri jogász első kötete, *Az árnyak kertje* 1939-ben jelenik meg. Főként nemzedéktársai, a „harmadik nemzedék” költői figyelnek föl rá, akik épp ez idő tájt csatároznak a sajtóban az idősebb generációval az elfogadtatásért. Radnóti Miklós, Takáts Gyula és Vas István közös üdvözlőlapon köszönti az új pályatársat, s Weöres Sándor ír elismerően a kötet-ről a Nyugatban.

Vas István visszaemlékezése szerint főleg a Baudelaire-i ihletést méltányolják a pályakezdő Kálnokyban. *Az árnyak kertje* legnagyobb lélegzetű költeménye az *Óda Charles Baudelaire szelleméhez* címet viseli, és Kálnoky így vallja elődjének a francia költőt: „Te, akit egyedül vallok csak mesteremnek...” Ez azonban csak a kiegészítéssel állja meg a helyét, hogy az önművelésben példaadó ifjú költő a *spleen* – az unalom – életérzésében s a szimbolista képalkotásban Baudelaire-t követi ugyan, de korai versei ezzel egyidejűleg erős Heine-, Verlaine- és más hatást is mutatnak, jórészt hazai mesterek stílusán átszűrve. Weöres kritikája Kosztolányi álmos, poros Szabadkájához hasonlítja a Kálnoky által ábrázolt Egert, s a könyv első darabja, *Az a kis ember ott belül* Karinthy Frigyes *Én és énke* című groteszkjének gondolatvilágából ered. Hangsúlyos, archaizáló formában írt *Magyar költő a XVI. században* című, szonettszerű versére valószínűleg Babits stílbravúrja, a *Magyar szonett az őszről* ösztönzi. A könyv, külföldi mintáival együtt, kétségtelenül a Nyugat vonzáskörébe tartozónak mutatja Kálnokyt. A sokféle hatás egyénien elegyedik a kötetben; a költői hang minden mutálástól mentes, legföljebb a szemlélet naivitása vall itt-ott a vidéki elszigeteltségben élő lírikusra, illetve pályakezdőre. Heine hatása azért említendő, mert ő kezelte olyan rosszkedvűen szellemes iróniával a provinciális német életformát, mint ahogy Kálnoky ecseteli a magyar kisváros nevetéses, fantáziátlan lakóit az *Őszi képek kisvárosból* ciklus némely darabjában (pl. *A leleplezők*) s néhány más versben (pl. *Riasztó látvány*). A költő ekkor már fölényes mesterségbeli tudás birtokosa. Szonett, balladaforma, tercina, alexandrinus és bármely rimes-jambikus vagy más nyugat-európai forma engedelmesen simul mondandójához.

A tehetséges ember kitörési vágya és környezetével szembeni iróniája mellett föltűnik a szellemi igényességéből fakadó, örökös elégedetlenség, mely egyelőre a század-

forduló dekadens irodalmi áramlatára emlékeztető műveket csal ki belőle, de más változatokban egész életútján egyik legfőbb energiaforrása lesz költészetének. Minden ironikus és bölcselkedő hajlamával, minden fantasztikumával együtt a hangulatlíra uralkodik korai költészetében. A hangulatlíranak kedvez költői képeinek finom, pasztelles, impresszionisztikus festőisége, rafinált rímtechnikája, zenei hatású mondatlejtése, s ezt szolgálja egész, korán megszerzett formatudása. Hangulatokban, álomképekben, fantáziaképekben és összefüggő látomásorozatokban igyekszik megragadni magányosságának, szomorúságának okozóit. Ezzel azonban kitűnően össze tudja egyeztetni, hogy éber intellektussal dolgozza fel megfigyeléseit, s formás eszme-futtatásokban keressen kiutat kisvárosi bekerítettségéből. Kritikus alkata harmonikusan illeszkedik szimbolista és impresszionisztikus kifejezőmódjához, késő romantikusokra emlékeztető képzeletműködéséhez. E hangulatlíra felszíne alatt mozgékony szellem vibrál, s a kissé talán mímelt fájdalomosság és *spleen* mögött a minden költői feladatot virtuóz módon megoldani kész ifjú mester nagyra törő erői feszülnek. Ambiciózus, tanulékony alkata azonban ösztönös kezdeményező képességével párosulva lényegesen többet ígér, mint az írásművészet eminens tanulója. Született költőről árulkodik látásmódja: „Néha, éjszaka, sima és üres / feketeségben ébredek, s a vak / semmiség hirtelen zsúfolva lesz / a képektől, pár másodperc alatt” – írja. Úgy tetszik, képzeletének erőfölöslegét kell megzaboláznia a legjobb mesterekéhez fogható formafegyelmével.

Lázás csillagon *Három kötet egy könyvben*

Nem sokkal az első könyv megjelenése után Budapestre költözik. Ismeretségi köre a kor legnagyobb költő- és íróigéreteiből szerveződik. Állást kap a belügyminisztériumban, műfordítói feladatokat kap és old meg kitűnően. Verseit általában szívesen közlik. Úgy fest, hogy a szerencsésnek mondható (noha korántsem elsietett) pályakezdetés után a költő egyenesbe jutott.

Nem változtat ezen a pár évig tartó kedvező helyzeten, hogy 1939-ben megírja *Egy modern zsarnokhoz* című versét, melyben méltó bűnhődést jövendöl a világháborút kirobbantó diktátornak, Hitlernek. Ekkor még Babits a Nyugat főszerkesztője. Azért nem közli Kálnoky e versét, mert félti a fiatal költőt a várható politikai retorziótól. (A Nyugatot rövidesen Illyés veszi át Magyar Csillag néven; Illyés szinte folyamatosan közreadja Kálnoky verseit.) E közjáték nem akadályozza meg Kálnokyt abban, hogy a politikai lírában is kibontakoztassa képességeit.

A negyvenes évek elején tör rá a gyerekkora óta benne lappangó betegség, a tüdő-tuberkulózis. 1942-ben életmentő operációt hajtanak végre rajta: fél tüdejét eltávolítják. Ez súlyosan kihat élete további alakulására, s költészetében is mély nyomokat hagy. A betegség kiújulása ettől kezdve állandóan fenyegeti, s élete folyamán még többször szanatóriumi kezelésre szorul. Magánélete megnehezül, s a bordaműtét okozta csonkasága miatt úgy érzi, nem egyformák az esélyei az életben az egészséges emberekkel. Munkaképessége csodálatosképpen mégsem csökken.

Magánélet és világállapot hatalmas ívű verskompozíciójában, a műtét után írt *Szanatóriumi elégiában* lesz egymás tükörképe, kölcsönös megfelelője. „A láthatatlanul kicsik hadteste hódít / e földön, és talán kiirtja majd lakóit / a legutolsó emberig” – írja, s láttató erejű párhuzamot von a szervezetét kikezdő mikroorganizmusok és a személytelen tömeget alkotó náci hadsereg előretörése között. A korai halál máshonnan fenye-

geti, mint Radnóti Miklóst és ismeretségi körének más íróit, de a halálsejtelek közös bennük, akárcsak az antifasiszta politikai meggyőződés. Kálnoky politikai látóköre éppen ennek a körnek köszönhetően tájul ki ezekben az években, s kapja meg véglegesen szabadulvú és humanista színezetét.

A háborús és a koalíciós években egyaránt elmulasztotta második kötetének megjelentetését, s 1949-től már a politikai helyzet nem engedte meg, hogy könyvet publikáljon: a Révai-féle irodalompolitika csupán a műfordítói nyilvánosságot engedélyezte neki és a hozzá hasonlóan „osztályidegen” bélyeget viselő költőknek. Második kötete, a *Lázás csillagon* csupán 1956-ban lát napvilágot. Három karcsú verseskötet is kitelne belőle. Magában foglalja a költő bordaműtétje előtt és után keletkezett költeményeket, melyek markáns politikai tartalommal telítik és fogják szikárabba a korábbi hangulatlírát, s a *lenni vagy nem lenni* kérdése köré szerveződnek. Ezt a kérdéskört tágitja ki az egész európai civilizáció és kultúra elsötétedő látóhatáráig. Tartalmazza a kötet azokat a verseket, amelyeket Budapest német megszállása és a nyilas uralom alatt, másokat bújtatva, majd bujkálva írt. Bepillantást enged a könyv a koalíciós évek viszonyaiba – a költő családját súlyos csapás éri ekkor: idős, beteg édesapját rabságban tartják Egerben. Kálnoky István 1944-ben lemondott ugyan polgármesteri tisztségéről, hogy ne kényszerüljön a nevét adni a szélsőjobbaldali intézkedésekhez, mégis útjában van a város új vezetőinek. Megvakultan, testben-lélekben összetörve kerül ki az egri vár kazamatáiból. *Jegyzetek a pokolban* című versében ad erről jelzést a költő: „...mintha holt apám beszélne / hűdések szájjal: Eltemettek élve! / Kiásták. Sorvadt arcán ott a vád.” A „reménytelen emberi jövőt” látja maga előtt Kálnoky ebben az időszakában; „...én a földön éltem át a poklot, / minden gyalázat megtörtént velem: / betegség, vad kínok, a szív kifosztott / üressége, rossz múlt, sötét jelen”; „...legtöbb kint hozott a szerelem” – íme az összkép ekkori közérzetéről. S a keserű következtetés: „születni, nőni, élni hagy s lerombol / mindent valami kozmikus fölény”. Az egyén, ráeszmélvén erre, nem mondhat mást: „Élni, halni mindegy!” Végül felvonultatja a *Lázás csillagon* kötet azokat a verseket, amelyek háromévi hallgatás után, 1953-tól a kötet leadásáig keletkeztek; ezekkel teljesedik ki Kálnoky pesszimista korszaka.

A háború alatti és utáni költemények még túlérett pompájában mutatják meg a posztimpresszionisztikus költészet lehetőségeit. Csaknem minden nagyobb terjedelmű elégiája sejtelmes-szép tájképpel, hangulatfestéssel kezdődik (*A nyári délhez, Baka utca, November, Időszerűtlen vallomás*). Az utóbbi mintha legyőzné a többi versben mutatott, elkeseredett kivonulást az életből, a társadalomból, s szóhoz juttatja az egyébként ritkán megszólaló érzelmét, a hazaszeretetet. Némi ironia vegyül a vallomásba, s már a cím is érezteti, hogy háborús szereplésünk nem teszi „időszerűvé” a hazafias érzelmek megéneklését. Mégis annak a magyarságfelfogásnak ad hangot itt Kálnoky, mely majd így hangzik letisztult öregkori költészetében: „Talán jobb lett volna máshol születni... // De élni és meghalni – itt, csak itt!” – s ezt úgy is tekinthetjük, mint az „extra Hungariam non est vita” ironikus helyesbítését.

Ez a kedélyes múltidézés azonban csak közjáték a költő folyamatosan sötétedő égboltja alatt. A megejtően szomorkás hangulatképekkel bevezetett elégiákban szinte minden érzékszervünkkel érzékeljük, hogy Kálnoky ironiával átszőtt szépségkultuszát lehetetlenné teszi a humortalan, barbár erőszak, a háború brutalitása, a nyilas diktatúra, a zsidóüldözés, az ostrom. És nem hoz feloldozást a felszabadulás sem: vígan tenyészik a gazdasági bűnözés, az infláció, a nepperek, uzsorások és a zavarosban halászó

politikusok üzérkedése. A szellemi munkát, az értékteremtést ekkor is semmibe veszik, és nincs, ami begyógyítaná a háború okozta sebeket, az örökre eltűnt barátok, nagyra becsült pályatársak hiányát.

Közbevetőleg: a nyilasok püünkösi királyságáról írt költeményei az *Összegyűjtött versek* (Magvető, 1992) függelékében olvasható. Egy egri lap 1945-ös számaiból kerültek elő a költő halála után. Kálnoky – sok más művével együtt – költőknél ritkán látható nagyvonalúsággal mellőzte ezeket a remek, szatirikus hangú politikai verseit, ami ebben az esetben arra vall, hogy valóságos „ellenkarrierista” alkat: nem akarta, hogy antifasiszta hőst kreáljanak belőle az ízlésétől eltérő módon. Pedig ezek a művei méltán sorakozhatnak fel Áprily Lajos, Jékely Zoltán, Vas István, Weöres Sándor és még annyi más költőnk antifasiszta versei mellé, mutatva, hogy legalább a lírában megvolt a szellemi ellenállás Magyarországon.

Kálnoky egyetemes tapasztalatokat szerzett a háborúban és azután az elvetemült barbárság modern változatáról. Elhatalmasodó pesszimizmusában már nemcsak kételkedik a lét értelmében, hanem kíméletlenül vádolja a világ elrontott rendjét, mellyel szemben az ember tehetetlen. „Költő-krizeológus”-nak nevezi önmagát, az egyetemleges válság és katasztrófaérzés kifejezőjének. Stílusa a hangulatfestés felől a súlyos szimbólumok és az aforisztikusan kifejezett gondolatok irányában tolódik el. Bámulatos könnyedséggel görgeti kötött formájú verseiben a súlyos filozófiai gondolatokat.

1953 utáni versein érződik élete talán legnagyobb szabású műfordítói vállalkozásának, a magyar *Faust II.*-nek hatása. Ekkori verseinek tükrében az ember szálnalmas játékszer a jó és a rossz – a Faust nyelvén Isten és a Sátán – vetélkedésében. Ám az ember mégis képes arra, hogy szelleme felnőjön a nála sokkalta hatalmasabb erőkhöz, s választani tudjon a sorsát irányító jó és rossz erők között. Kálnoky káromolja a teremtést válságos óráin, s hajlamos arra, hogy – mint Thomas Mann regényhőse a *Doktor Faustusban* – mintegy „visszavonja” a művészet, a kultúra legnagyobb remekeit, mert a világ nem méltó rájuk (*A teremtés kudarca, Emberszabású panasz*). Ám a végletes gondolkodói magatartás szakadékpártján megriad, s hatálytalanítja káromló szavait (*Vezekelés káromlásért*). Minden olyan művében, amelyben pozitív választ tud adni arra a kérdésre, hogy van-e az emberi életnek értelme, célja – az emberiség nagyjaiban, illetve műveikben, az alkotásban jelöli meg a végső igenlést. Semmiféle idillikus választ nem tud és nem is akar adni.

Egy hevesen fellobbanó szerelem is újabb csalódást hoz a költőnek. Egészen a hatvanas években kötött, szerencsés házasságáig nyílt sebként sajog ennek a hiábavaló szerelemnek az emléke. (*Öt nap, Meztelen szív, Búcsúztató, A megalázott.*) Eredményekben igen gazdag műfordítói munkájának is az árnyoldalát látja ekkoriban: a szakmányban végzett szellemi robot, vagy ahogy Németh László nevezte, a „műfordítói gályapad” saját alkotó erejét szívja el. A teljes kiüresedés víziója kísérti meg. (*A műfordító halála.*) Eljut odáig, hogy az önmegvetésben keres vigaszt (*Oszlopszent*), de olyan távolságtartással tud beszélni önnön nyomorúságáról, hogy ezt a szereplőre kezdeményének is vehetjük, mely valamivel később fog kibontakozni. Megírja *A létezés rémségei* versciklust, mely *Az ember tragédiája* szavával afféle lebegés az űrben. Az ember nélküli kozmosz látomásában a *szférák zenéjét* szólaltatja meg magasztos hangon. A nagyívű költemény himnikusan zeng, megszólaltatja a „kárhozottak himnuszát”, s a költő odát énekel a reménytelenséghez. „Tárd ki sarkig, nemes reménytelenség, / semmibe nyíló ablakaidat!” – szól az elragadtatott költemény zárósora. A jövőtlen, távlattalan emberi sors ünneplésével voltaképpen a mindent tudomásul vevő emberi elme hatalmát magasz-

talja: ha már nem változtathatunk a számunkra kimért léten, legalább önáltatás nélkül vegyük tudomásul helyzetünket, s azt, ami ránk vár. Ez a kozmikus látomássorozat merőben más, mint azok a költői művek, amelyek a káoszt kaotikusan, az ürességet pedig gondolatlansággal idézik meg. A nagyzenekari művekhez hasonlóan komponált költeményciklus harmonikus hangzatokban idézi fel a teremtésben tapasztalt diszharmóniát, zeneien szólaltatja meg a gondolatot, s nagy formaművészettel viszi diadalra a verslogikát.

Félreállított, elfelejtett költőként él és alkot ebben az időben, hasonló sorsú pályatársaival együtt. Amikor a *Lázás csillagon* 1956-ban megjelenik, a hangadó kritika egy módszeresen kiépített előítélet-rendszer tüzelőállásából szórja rá sebzó és megbélyegző lövedékeit. Őt kiáltják ki az eléggé nem kárhozatható pesszimizmus elrettenő példájának, tekintet nélkül arra, hogy mindaz, ami a költőt szorongással, elkeseredéssel és az emberiségért érzett aggodalommal tölti el, korántsem magánügy, hanem közügy. Ám ekkor már edzett férfi állja a csapásokat. A nyílt válasz vagy vita egyelőre lehetetlen – 1956 után még évekig teljes a zárlat a szabad gondolat előtt. Ám a maga módján Kálnoky mégis megtanul visszavágni a sérelmekért. Ahogy Vas István írja a hetvenes évek elején *Gyógyító pesszimizmus* című, Kálnokyt rehabilitáló esszéjében, a *Lázás csillagon* korszakainak lezárulása után eljön a „bosszú” ideje: „bosszú a biológián, a történelmen, a szerelmen”. S amit felerősödő szatirikus vénával, kitűnő humorérzékkel célba vesz különféle formáiban: az „emberi ostobaság”, mely a korabeli politikára és ideológiára éppúgy vonatkozik, mint a soha el nem felejthető háborús évekre. De ez már főleg a következő könyv, az 1969-ben megjelenő *Lángok árnyékában* verseire vonatkozik, melyekhez szervesen kapcsolódnak az 1976-os *Farsang utóján* költeményei.

Emlékmű és drámaiság

A szereplő lehetőségei

Kálnoky, a költőt alig tartják számon a *Lázás csillagon* megjelenését követő tizenhárom évben. A kényszerű hallgatás, a ledorongoló kritika megtette hatását. Ám akik figyelemmel kísérik a világirodalom remekait, azoknak egyre mélyebben emlékezetébe vésődik neve. Százával és százával ülteti át magyarrá a világlíra műveit. Drámák sorát fordítja le nagy művészettel. A magyar műfordítás-irodalom legtermékenyebb és színvonalasabb alkotói közé tartozik. A gondolati és formahűség kettős követelményéhez igazodik. Lassanként helyreáll benne az öntudat, önbizalom: érzi, tudja, hogy a legkülönbek közé tartozik, ha alig vesznek is róla tudomást. A hatvanas évek Kálnoky kibontakozásának évtizede: a megtalált hang és magatartásforma költészetét teremti meg. A szimbolizmus egyéni újraértelmezésének útját választja. Egyetlen stílusáramlat „műszava” persze keveset mond róla; mint mindig, most is összetett minőségről van szó. *A kapu* című verse mutatja meg helyreálló művészi öntudatát:

*A földdel egyenlő városfalaknak
kapuja még áll, – körül holt romok.
Sivatagi szél meddő ajka hagy csak
egy napórán szenvedélyes nyomot.
A múltás malma már üresen öröl,
a romlás nem csaphat több dártdót,
s mit sem tudhatnak az építkezőről
a messziről jött expedíciók.*

*Járhatatlan magánya süppedékény
homokjában elakad a kerék,
s a számum porszemcsés leheletében
emlékét szimatolják a tevék.*

*Amit koncul kapott itt az enyészet,
félíg volt csak város, félíg hazug
kulisszaálom. De még századévek
múltán is megbámulják a kaput.*

Sivatagban omladozó, lakatlan romváros jelképezi itt a költősorsot. Szokatlanul éles az önbírálat, mégis nagy öntudat feszíti a kis terjedelmű, de monumentális hatású verset. *Csak félíg* volt lakható település az egykori város – félíg *hazug kulisszaálom*nak bizonyult. Mégis fennmarad az egykori nagyságot sejtető kapu, mint az ókori Egyiptom vagy Mükéné híres építményeinek bejárata. Ha a rom az életmű „romja”, akkor közvetlen üzenete nem lehetett az alkotásnak a maga idején az emberek számára. Csak bámész turisták fognak, ki tudja, mikor, rácsodálkozni egy elsüllyedt kultúra ismeretlen művészenek írásaira. Ez a csodálat azonban a maradandónak, és ilyen értelemben is *monumentálisnak* szól. A költő mintegy emlékművet állít e versében saját magának.

A *De profundis* ugyancsak önszimbólum. Régi szerelmeit búcsúztatja el benne a költő, de sokkal mélyebb szomorúság zeng benne, mintsem hogy valamiféle édes-bús, könnyes lírizálást feltételezhettünk róla. „...egyre gyakrabban hallatom / a megcsonkított cédrus jajszavát” – ez nem holmi panaszkodás a biológiai leértékelődést okozó fiatalkori bordaműtétről, hanem Csontváry *Magányos cédrus*ához hasonlítható, időben, térben messzire kisugárzó jelkép.

Ön-emlékmű *Az elsodortak* is: a harmincas évekbeli Eger főutcáját idézi fel egy május esti litánia után, amikor a templomból kitódul az ájtatosságra összegyűlt úri közönség, a karikatürisztikusan megrajzolt szokványemberek és különcök sokasága. Megkondulnak a város harangjai, hangjuk vízáradásként sodorja magával a tarkabarka tömeget – a kép egyik lehetséges értelmezése szerint a történelem sodorja el könnyörtelenül a gyanútlan, jövőbe pillantani rest vagy képtelen vidéki urakat, hölgyeket. A költő is köztük van – íme a vers zárása: „döglött pisztráng, én is velük, de lehorzolt ezüstpikkelyeim / sokáig ott csillognak még az alkonyatban / a házfalakon vagy a parti sziklák oldalán”. Arról van szó, hogy bár ő is a „deklaszáltak” sorsára jutott, bár vele is elbánt a történelem, ő – tehetsége, tudása révén – nyomot hagy maga után műveivel, és „sokáig ott csillog” a magasban a művelődő emberek szemében.

A *Lángok árnyékában* és a *Farsang utóján* kötet markánsan kirajzolja a költő kezdetől fogva érlelődő tulajdonságait: a tragikus látásmódot, a kriticismust, az iróniát, a groteszk iránti vonzalmat, a humort. És jól láthatóvá teszi Kálnokynak azt a hajlamát, mely a korábbi művekben legfőképpen ha csírájában mutatkozott meg. A *színészhajlam*ról van szó. Szereplírást művel: irodalmi alakok, dráma- és regényhősök maszkját ölti fel, hogy általuk fejezze ki személyes mondanóját. A *tárgyiasság*, más néven objektivitás költői mozdulata ez. Tragikus és komikus változatát egyaránt megelhetjük a versek sorában. Fiatalkori verseiben is előfordult már, hogy drámai módon szólalt meg vagy ő maga, vagy ő maga, vagy valaki más; idézőjeles versbetétei markánsabbá, egyértelműbbé teszik a versszituációból fakadó véleményt, érzelmet. (*Óda Charles Baudelaire szelleméhez, Epilógus, Egy nyáréj emléke* stb.) Újabban önmagát is valamilyen jellegzetes

figura szerepében tünteti fel, hogy minél egyértelműbbé tegye és kiemlje az alkalomszerűségből a születő gondolatot vagy indulatot. (*A műfordító halála, Oszlopszent, Kamaszkor* stb.)

A lét kitágítása, az én megsokszorozása a cél. Kálnoky meg kíván szabadulni az önéletrajz, a naplószerűen rögzíthető személyes körülmények, események ballasztjaitól. Az egyetemes kultúra hangadója lép elő, és egyre mellékeesebbnek tünteti föl személyes tragédiáit, a „leszakadt vitorlájú”, fél tüdejű ember örökös légszomját, a szerelmi csalódásokat, a sikertelenséget, apja meghurcoltatását s a sokféle megaláztatást, mely érte a pályán és azon kívül. Világirodalmi műveltsége is arra inti, hogy ne önmagával foglalkozzék, hanem magasabba tekintsen. Rilke és Eliot, Montale és Trakl, Supervielle és Cocteau s még annyi más, kiváló modern szerző tolmácsaként nem érheti be azzal, hogy önéletrajzi költő vagy hangulatlírikus legyen. Hazai mesterei is erre az önmeghaladásra ösztönzik – Babits példája is azt mutatja, hogy ha a nagyra hivatott költő tovább akar jutni önmagánál, s ki akar törni az én börtönéből, akkor szükség esetén a „rühellt prófétaságot” is vállalnia kell.

Egyre több közérdekű kérdést feszeget, s ehhez megtalálja a kellő formai keretet: gyakran szólaltatja meg önmaga helyett az irodalom és a görög mitológia nevezetes hőseit a huszadik századi válsághelyzetekben. Hamletként, Szvidrigajlov (a Dosztojevskij-hős) szerepében, Prométheuszként, Hérosztratoszként beszél, s olykor mintha Faustként szólalna meg. *A Hamlet elkallódott monológja*, a *Szvidrigajlov utolsó éjszakája*, a *Letépett álarcok*, a *Hérosztratosz* a mintegy húsz esztendő termését magába foglaló művek kiemelkedő „színészköltői” teljesítményei 1956 és 1976 között.

Kitapinthatjuk bennük bölcséletét, véleményét a világról. Filozófiája megszabadul minden személyes panasztól, s ha „káromol hatalmakat”, többé nem kell visszavonnia: indulatai az ész, a meggondolt gondolat uralma alatt működnek. *A Hamlet elkallódott monológjában* így kiáltja „ég-föld hatalmainak” szemébe szégyenüket: „hibbant tervező elv munkál túl gyarló alkotásokban!” Kálnoky lázadása már nem csupán egy beteg és magányos ember méltatlankodása sorsán, hanem az emberiség nevében hallottt vétó: „a mindenséget ostromolni készen” kiált a *Letépett álarcokban* ég és föld hatalmasságainak. Tirádája az istenség ellen fellázadó Prométheusz szellemét idézi, de nem egyetlen kiválasztottként emel szót az emberekért, hanem mint egy a milliók közül: „termékenyítő veszély / vonzza milliárdnyi képmásomat, / hogy [...] induljanak ama fények felé, / hogy a leplek, álcák, miket ma még / néven nevezni nem tudunk, / de művük szenvedés, nyomor, halál, / egyszer ronggyá foszoljanak”. „Szárnyas tudásszomj” repíti fölfelé a mindenség titkainak megfejtésére. S ő, aki a pesszimizmusban oly szélsőségekig jutott korábban, bizonyos tudományos-fantasztikus optimizmussal tekint a jövőbe, melyben az ember egyszer mindent megold a maga erejéből és összefogásából. Babits humanizmusának továbbgondolása ez. „Szűnjön külön életem kicsi kinja! Múljon / a Minden-Élő kinjaiba!” – írta Babits *Pesti éj* című versében. Ehhez képest Kálnoky radikálisabban: a hatvanas évek úrkutatási vívmányaira és más természettudományos fölfedezéseire is építette reményeit.

A lázadó hőst a visszajáról mutatja meg a *Hérosztratoszban*, mely Kálnoky szereplírójának ugyancsak kiemelkedő terméke. Kipróbálja az elvetemült mondai hős, az ókori templomgyújtogató – mondhatni: egy antik terrorista – szerepét. A merénylő maszkjában szabadjára engedheti a bosszú pátoszát, s a nevezetes negatív Shakespeare-hősök hevületével vághatja a „hibbanterényű jámborok” – a nyárspolgárok – és isteneik szemébe a gyűlölet és fenyegetés indulatkitöréseit.

Legközelebb kétségtelenül a mélyen gondolkozó és mélyen sértett Hamlet áll hozzá, akiről azt tartják, s joggal, hogy valami veszélyes is van benne. Az 1956 és 1976 közötti korszakát sokféleképpen jellemezhetjük, de – ha némi leegyszerűsítéssel is – Kálnoky *drámai korszakának* mondhatjuk.

Egy fontos körülményre feltétlenül ki kell még térni e korszakában: szatíráirói hajlamának megizmosodására. *Kancsal világ* című ciklusa a *Lángok árnyékában*, *Az eszmélet fintoraiból* sorozat a *Farsang utóján* kötetben, s még több szórványos darab mutatja ezt – köztük a *XIX. Henrik* című Shakespeare-paródia, mely váratlan sikert aratott. Ámde jellemző, hogy miközben sokan fejből idézték ezt a túlfűtött hangulatú, dagályosságával nevetető halandzsát, közülük számosan úgy tudták: Karinthy-paródiát citálnak, mert a valódi szerző nevét nem ismerték. A Shakespeare-paródia jelzi, hogy Kálnoky drámai korszaka egy szatirikus korszak érlelődésével egy időben teljesedik ki.

Emlékirat és szatíra

A szórakoztató Kálnoky

Mint láhattuk, Kálnoky a különféle szereplehetőségek egyikeként kezeli saját önjellemzését, helyzetábrázolását, önéletrajzi mozzanatait a *Kamaszkortól A műfordító haláláig*, az *Oszlopszenttől a De profundisig* és tovább. Különösen 1976-tól, az *Egy magánzó emlékirataitól* kezdve figyelhetjük meg, hogy úgy beszél személyes dolgairól, mintha egy rajta kívül álló személyről volna szó. Ezt az *Egy magánzó emlékirataiból* ciklus első darabjában így érthetjük tetten: „1919 nyarának elején tanyára küldték a hét-éves kisfiút [...] Talán nem is kell mondani, / ki volt a fiú, de időben egymástól annyira eltávolodtunk, / hogy már csak harmadik személyben tudok beszélni róla.” Két, egymással ellentétes törekvését tudja így egyesíteni: egyrészt nagy távolságot tud tartani önmagával szemben, mintha egy idegenről beszélne, érzelmileg függetlenül magát önnön személyétől –, másrészt meg tud írni egy sereg emléket, érdekességet a saját életéből, mely kétségtelenül tapasztalatainak első számú forrása. Az az érzelmi indifferencia – azaz közömbösség –, melyet önmagával szemben tanúsít, elsőrendű humorforrás. A költő, aki első nyilvános megszólalása óta (*Az a kis ember ott belül*) megmutatta vonzalmát és kitűnő érzékét a humorhoz, most végre felszabadultan szórakozik és szórakoztat az irodalom által. Ennek életrajzi hátterében a végre-valahára learatott költői sikerei és életkörülményeinek rendezettsége húzódik meg. Vas István esszéje, a már említett *Gyógyító pesszimizmus* (1970), a József Attila-díj, a *De profundis* című versért kapott Graves-díj, s főleg az új kötetek sorozatos megjelenése a beérkezett költő megnyugvásával tölthette el.

A költői forma átalakulásán mérhetjük meg legjobban a változást Kálnoky világában. Az emlékiratversek sorozata – mely majd a *Homálynoky Szaniszló történetei*, az *Egy hiéna utóélete* és más történetek, majd a *Homálynoky Szaniszló újabb történetei* ciklussal folytatódik – merőben más költőt mutat, mint akit évtizedekkel korábbi verseiből megismertünk. Kálnoky a szó legtisztább és legnemesebb értelmében *szép* verseket írt költő-útja előző szakaszain. Ugyanilyen tiszta és nemes értelemben mondhatjuk: versei *költőiek*, azaz érzelmet közvetítőek és érzékeltetőek voltak. Ha voltak groteszk vonásaik, azok úgy voltak a szépség tartozékai, mint a gótikus templomoknak a vízköpők és más mellékfigurák gnómjai, sárkányai vagy parázna asszonyfigurái. Most már ezek lesznek a versek főszereplői: az élettények nevetséges dolgai, az esendőségek, a véletlenek és a vak szükségszerűségek fintorai. Nem bánja, hogy a „bohóctréfa”

(Csűrös Miklós nevezi így Kálnoky humoreszkjeit *Pokoljárás és bohóctréfa* című könyvében) hőseként olykor ő maga lesz félig-meddig a nevetés tárgya. Kálnoky teljességgel demokratikus szellem, a tekintélyelvűség áll tőle a legtávolabb; ez nagymértékben megnöveli iránta való rokonszenvünket.

Miközben jóízűen derülünk az élet praktikumaiban oly sokszor kárvallottnak bizonyuló költőn, a történelmi környezetről is pontos fogalmat alkothatunk. Kálnoky nevetve búcsúztatja el a harmincas évekbeli Eger úri közönségét, melyhez maga is tartozott, megmutatja, hogy mindig ki akart törni innét, s szabadulni kívánt a papok, katonák, gazdatisztek és vidéki hivatalnokok félfudális világától, a kisszerűségtől és középszerűségtől. De visszatekintésében sokkal több a derű, mint régebben. Nem megbocsátó derű ez, inkább távolságtartó; rég volt, elmúlt, de ne is jöjjön vissza – körülbelül ez az érzelmi indíttatása. És a *Homálynok*y Szaniszló újabb történeteiben sok mindent elmondhat a háborús emlékeiből, a Rákosi-korszakról, melynek kultúrbarbárságát volt módja közelről megtapasztalni, s a Rákosi-kor végéről, mely ismét nevetést csal ki belőle. Ez a nagyfokú indifferencia az iránt, hogy a valóságban mindenek szenedői alanya volt rengeteg bajjal, gonddal és kellemetlenséggel, szinte egyedül álló jelenség költészetünkben, vagy ha nem is páratlan, meglehetősen ritka.

A kötött formák nagymestere boldogan nyújtózik el a prózai lazasággal hőmpölygő elbeszélő költeményekben. Olykor kihallik egy-egy lírikusra valló ritmikai vagy képi figuráció a szövegből, de rendszerint csak azért, hogy rögtön agyon is csaphassa valami bumfordi szójátékkal, nyelvi pongyolással. Ez a pongyolaság nem nélkülöz némi fricskát, melyet „sznobjaink jobbainak” orrára szán. Mintha külön érzék-szerve volna ahhoz, hogy megérezze az új, értő közönség figyelmét. Torkig eltelt már a költőiséggel, melynek ezernyi változatát végigélte más, idegen poéták tolmácsaként, saját hangulatverseinek, szimbolista-dekadens szépségkultuszának és létfilozófiai költészetének szerzőjeként. Akad, aki meghökken azon, amit meghökkenetésnek szánt; annál jobb, Kálnoky a Salvador Dali-féle tréfától sem riad vissza – bajuszt fest Mona Lisának, ha úgy tetszik, a költészet istennőjének.

Közben azonban más is történik műhelyében. Maguk a prózaversék is egyfajta formaművészet jeleit mutatják, ha nem is hivalkodón. A pontosság, a megbízható kifejezés kivételes példái ezek. A lehető legszabatosabb előadásmód teszi bennük lehetővé, hogy néhány oldalon egész regényre való eseményt, lélektani mozzanatot, karakterjellemezést, atmoszféraábrázolást és anekdotasorozatot adjon a költő, poénokkal, nyelvi bukfencekkel főszerelve. A meghatározások, aprólékos eseményfelidézések, történetkerekítések pontosításában gyakran a paródia határát is átlépi: a túlzott pontosság és részletezés olyan hatást kelt, mintha a lényegtelen tényeket hangsúlyozná a hűsbavágó, lényeges dolgok rovására. A saját sorsát mellékesnek beállító Kálnokyra ismerünk ebben is. A szerző önmagával szembeni indifferenciája egyrészt nevetető hatású, másrészt azt érezzük, hogy nagyképűségnek, önfelértékelésnek tartaná, ha túl komolyan venné a saját sorsának kérdéseit. Ezzel szemben fölértékeli az alkotást, a mások gyönyörűségére létrehozott művet. Az értékteremtés mentesítése ez a fennkölt nagyképűségtől, s bár az önéletrajz jelen van e művekben, hatása hasonló, mint Weöres Sándornál az *egyniség* trónfosztása.

Nemcsak a szabadvers és a prózavers közti átmenetet képező emlékiratversek és esszéversek kerülnek ki tolla alól életének ebben a legtermékenyebb korszakában, utolsó kilenc esztendejében. A régi formaművész mintha mindent meg akarna mutatni roppant felkészültségéből. Olyan szonetteket ír, amelyek a megformálás szempontjára

ból még igényesebbek a régebbieknél. Korábban a szonett négysorosokban változó rímet használt – a második szakasz rímei nem ismételték meg az elsőét. Most visszatér az olasz középkor szonettjéhez, s nemcsak a négysorosok rímeit teszi következetessé, hanem a sor elejére vagy belsejébe is alliterációszerű rímet illeszt, szójátékokkal, szóismétlésekkel él. Érdemes ebből a szempontból tüzetesen megvizsgálni a *Szakmai töprengések*, a *Művészetről*, *irodalomról*, *miegymásról*, *A féltékenység körtörténetéből*, a *Lírai turmix* vagy *A veszély álarcai* versciklus szonettjeit.

Kötött formában írt versei úgyszólván mind bravúrversek – de már nem a szépség jegyében állnak, már amennyiben a szépségen választékos, finom hangulatképeket, lágy hangzást, érzelmességet, esetleg vidám táncütemet értünk. A gondolati formák szimmetriái, a kancsal rímek aszimmetriái, a szójátékok összekacsintásai és hasonló stilisztikai trükkök mindig azt a célt szolgálják, hogy a gondolatot minél pontosabban megfeleltesse a formának. Sokoldalúságának jellemző példája, hogy egy ponton észreveszi: mindig mostohán bánt a dal műfajával. S megírja *Hó* című dalát, a legszebbek egyikét e műfajban, melyet valaha magyarul írtak.

Irodalmi és közélet

A neoavantgárd lehetőségei

Aktívan részt vesz az irodalom életében, véleménye van mindenről, vitázik, gúnyverseket ír – nem takarékoskodik a csípős, elmés, glosszaszerű verssel, epigrammával, komikus szonettel, anekdotává gyúrt irodalomtörténeti pletykával. Odát ír *A magyar költészethez*; apologetikusan védelmezi a megsértett hazai lírát, mely az irodalmi divatok tervezői szerint példátlanul lestüllyedt, s átadta helyét a nála sokkal különös prózának. Élő cáfolatként zeng a költemény pátosza, mint ahogy Kálnoky költészete – számos idős és fiatalabb kortársával együtt – egészében is élő cáfolat az ilyen vélekedésekre a hetvenes, nyolcvanas években. Kálnoky költészete benne él a korban, amelyben élnie adatott, s ha ez közhely, akkor mondjuk így: költészete jobban benne él korában, mint korábban bármikor. S közben fenntart egy titkos zónát, ahol a fogyó élet tragikumát, az elmulasztott lehetőségeket, legmélyebb fájdalmait és sebeit tartja számon. *Téli napló* című versciklusa újszerű jelenség: a látszólag töredékekhez hasonló kis versek az éber eszmélet s erkölcsi érzék folyamatos működésének lecsapódásai. Talán Petőfi *Felhők* ciklusában lelhetjük meg előképét, persze azzal a különbséggel, hogy Kálnoky fantáziaképei és ítéletrögtönzései nem egy huszonkét-huszonhárom esztendő fiatalember, hanem egy hetvenéves tapasztalataiból fakadnak – nem is beszélve a romantika és a huszadik századi objektív líra közti különbségről. Kortársai közül alighanem a kései Pilinszkyvel rokonítható e kötetnyi versének alapelve: összekapcsolni a rögtönzött képzetet egy aforisztikusan sűrített gondolattal.

Sok verssel adózik ebben az időszakban a szakmának, elődeinek és pályatársainak. Kollegiális gondolkodására vallanak ezek az emlékművek, költői reflexiók, olykor tréfás vitairatok. Van úgy, hogy mintegy „veszi a lapot” más költők versbravúriai látán, s föléled versengő szelleme, hogy ő is hasonló modorban, hasonló bravúrral válaszoljon. Szellemessége olyan alapos irodalomértéssel párosul, hogy némelyik költemény tudományos elemzésekkel ér fel, mi több, olykor a bíráló egy nemével is, mely rávilágít, hogy egy-egy látszólagos fogyatékoság mögött milyen újszerű vívmányok rejlenek. Ilyennek minősíthetjük például a *Költői levél Tandori Dezsőhöz* című versét. Költő- és íróársaihoz írt születésnapj köszöntői is többek, mint gesztusértékű üzene-

tek, s gyászversei (pl. *Jékely Zoltán elsiratása*) egy jelentős költőgeneráció, a „harmadik nemzedék” búcsúszavai. A hetvenéves Vás Istvánnak ajánlott *Süllyedő karavánunk*, *A hetvenéves Weöres Sándornak* és a Zelk Zoltánnak szóló *Képek a plafonon* – több más költemény részleteivel együtt, melyekben Takáts Gyula, Rónay György és mások is „szerepelnek” – a sokat megélt és jelentőset alkotó, 1910 körül született költő-évjárat emlékműveként áll össze sorozattá. Kiemelkedőek a régi mesterekről írt költemények is: a *Jonathan Swift nyomdokain*, a Babits emléket őrző vers, *A pótolhatatlan* vagy a Füst Milánt megidéző *Előző életünk*. S Kálnoky nemcsak a vele egy bordában szőtt mesterekért tud lelkesedni. Gyönyörű versben búcsúztatja el Nagy László „felejtethetlen arcát” (*Sírató*).

Utolsó meglepetése a neoavantgárd stílus alkalmazása a *Hőstettek az ülőkádban* kötetben, melynek kéziratát néhány nappal halála előtt zárta le. *A fagyaltárus zsoltárai* ciklus tartalmazza modernizmusa produktumait. A szabad képzettársítás szeszélye a formáló elv. Lehet, hogy csak imitálja a szabad asszociációt, de lehet, hogy bízik jól működő költői ösztöneiben. A ciklus állásfoglalás a modernizmusról folytatott vitákban a neoavantgárd mellett, s vélemény arról, hogy miként is íródna az igazi szürrealista versek. Versengő szelleme mintha nem is a pályatársakkal, hanem az idővel küzdene.

Mélyül felelőssége, mely versírásra bírja. *Kifakadás* című verse nem akarja politikai lírikussá előléptetni szerzőjét, de a benne kifejezett gondolat a világunkért aggódó és szót emelő értelmiségire vallanak: „már nemcsak álmainkban látunk kísérteteket / perverz gonosztettekre képes szörös majomporfákat / nézzétek a komoly államférfiaknak öltözött / álcás alakokat akik a világ megmentőinek / hazug szerepében szolgálják ki a még nagyobb profitra éhes / kevesek érdekét kockára téve mindazt / amit a századok létrehozta a legnagyobb / lángelmék szentnek tisztelt alkotásait újra tátonganak / a gázkamrák borzalmai századunk poklai / hogy rettegésben tartsák a világ jámbor lakóit / fehéreket sárgákat feketéket...” Az interpunkció – a központozás – elhagyása és a szabad képzettársítást mímelő előadásmód vagy a szeszélyes sortördelés nem fűdi el mindenkori racionalitását, a szabatos kifejezés mesterét nem takarja el: a humanizmus tiszta szavai ezek – a humanista szavai, akit idős korában játszani is engedett műzsája, hogy minél felszabadultabb és szókimondóbb ellenzéke lehessen minden humortalan és igazságtalan hatalomnak.